

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆ: Խմբագրութիւն եւ յատկաբան՝ Ռ. Գ. Դրամբեան: Կնքածական եւ մամբանկարներու բացատրութիւն՝ Լ. Ա. Դանոնովոյի: Փոքր երկնայ. լաթակազմ, 76 գումար եւ 4 անգամ բաշխուած արտահանութիւններով: Հնդկամը 235 էջ: ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԱՏԱՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ, Երևան, 1967:

Հանգի անակնկալ մը եղաւ այս չքեղ հրատարակութիւնը՝ որ հայկական մանրանկարչութիւնը կը ներկայացնէ Հայքի, ուսերէն եւ Ֆրանսիայի բնագրով: Մեզի թող ներուի՝ եթէ դրամբեանէ չէլ մը աւելի սահմանով ծանոթանա՞նք այս հրատարակութեան մասին:

Հասարակ խմբագրութիւնը, որով հասանաբար ըսել կ'ուզուի մանրանկարներուն շարադրութիւնը, ինչպէս նաեւ յառաջութեան վերաբերեալ է Ռ. Գ. Դրամբեանի: Յատկաբան մը գրելու համար մէկը չէլ թէ շատ հեղինակութիւն մը ըլլալու է գրած յառաջարանին նիւթին մասին եւ հեղինակութիւն մը գրող պէտք է ըլլայ, մասնաւոր երեք լեզուներով ներկայացուելու առին, վնասակար լափազանցութիւններէ: Դրամբեան կը խօսի ինչ որ 25,000 հայերէն ձեռագիրներու մասին, մինչ հայեր 22,000 կարելի է համարել: Իսկ Երևանի Մատենադարանին 10,000ը անցնող «Ձեռագրերի շուրջ մէկ երրորդը նկարազարդ» 2է, այլ հայեր 2,000ը որեւէ կերպով «նկարազարդ» կարելի է նկատել: «Մտոյզ թուական ունեցող ամենահին ձեռագիրը» Հազարեան Աւետարանը՝ 2է, որ գրուած է 887ին, այլ Վինետիկի Միսիթարանց Մլէխ Աւետարանը՝ որ գրուած է 862 թուականին Քրիստոսի:

Դրամբեան (էջ 8) կ'ընէ կարգ մը վերադրումներ Լ. Ա. Դանոնովոյի, որոնք վերջինս կատարած է հայկական մանրանկարչութեան մասին, ըստ որոնց (Դանոնովոն) նկատած է որ «հայկական մանրանկարչութիւնը բաժանուած է ո՛չ միայն ըստ առանձին տեղական դպրոցների, որոնց գոյու-

թիւնը պայմանաւորուած էր երկրի ֆիզիկական մանրանկարչութեամբ, այլ եւ ոճով տարրեր երկու խոշոր խմբերի, որոնք տեւարար գոյութիւն են ունեցել մի քանի հարիւրամիակ եւ որոնց ծագման պատճառները սոցիալական ընդմիջումն են: Այդ խմբերից մէկը Դանոնովոն պայմանականորէն անուանում է «աղանդական», իսկ միւսը՝ «սոցիոլոգիական»: Եթէ առաջին խմբի նկարազարդ ձեռագրերը հանդիսացել են ֆիզիկական վերնախաւի զեղադրական եւ աղանդական արտայայտութիւն, ապա երկրորդ խումբը կապուած է եղել սոցիոլոգի տարրին խաւերի հետ եւ արտացոլել է ֆիզիկական հասարակութեան դեմոկրատական շրջանների յատուկ արուեստի ընդմիջում: Եթէ իրապէս Լ. Ա. Դանոնովոն ըրած է այս եզրակացութիւնը հայկական մանրանկարչութեան մասին, ստիպուած ենք խորհիլ որ կամ Դանոնովոն հայկական մանրանկարչութիւն չէ հասկնա՞ծ եւ կամ թէ... հարկ եղածէն աւելի ընկերարանութիւն կարգացած է:

Դրամբեան (էջ 9) կ'ընէ որ Եսոյն ալորմըն ունի 75 նկար, ընդ որում վերահրատարակուած է միայն 35, մինչդեռ 40ը աւելագրուած է առաջին անգամ: Ասիկա հիշող է: Մենք միայն 26 նկար գտանք որ նախադէպ գումարը չէ վերահրատարակուած հոս հրատարակուած 75 մանրանկարներէն: Ասիկա կարելի է հաստատել Երևանի 1952ի եւ Փարիզի 1960ի հրատարակութիւններէն: Իսկ հոս գումարը առաջին անգամ հրատարակուած 13, 19, 27, 31, 52, 86 թիւերով մանրանկարները հրատարակութեան համար նախընտրելի չեն, որովհետեւ Երևանի Մատենադարանը ունի շատ աւելի արժէքաւոր, եւ որով նախընտրելի, մանրանկարներ՝ որոնց գումարը հրատարակութիւնը շատ աւելի անհրաժեշտ է: Գոնէ առ այժմ աւելի լաւ կ'ըլլայ մեր սուղ մեջոցները տրամադրել հրատարակելու մեր մանրանկարչութեան պատմութեան եւ ծանօթագման իրապէս արժէք բերող մանրանկարներ: Անտարակոյս հարկ չկայ Երևանեան ամէն հրատարակութիւն որ հայկական մանրանկարչութեան նուիրուած է, ինքզին շնորհիւ ձառնողին լազարութիւն մանրանկարչերով: Ինչ որ հրատարակուած է արդէն գաղափար մը

կու տայ այդ դործին մասին: Մատենադարանին թիւ 979 եղող Հեթումի ձայնը ցանկալի պիտի ըլլար որ Մատենադարանի հրատարակութեանց մէջ ներկայացուէր մէկ տարեթիւով մը: 1952ի Մատենադարանի հրատարակութեան մէջ անոր տրուած է 1288 թուականը Գրիստոսի 1960ին փառիդ կատարուած հրատարակութեան մէջ կրկնուած է նոյն թ288 թուականը Գրիստոսի, մինչ այս հրատարակութեան մէջ նշանակուած է 1286:

Դրո՞ւմբանի յառաջանէն վերջ ներածութիւն մը տրուած է հանգուցեալ Լ. Ա. Գրեռնովոյէ, Հոմ Էրուսի: Վաշտոյց անուան Մատենադարանում պահուող 887 թ. լազարեան Աւետարանը պէտք է համարել մեկ հասած զբաղին զեղանկարչութեան ամենամին թուագրուած յուշարձանը (էջ 30): Ասիկա նախ ճիշդ չէ որո՞հեան հայրկական զբաղյին զեղանկարչութեան ամենահին թուագրուած յուշարձանը նախկին լազարեան հաւաքման եւ այժմ Երեւանի Մատենադարանը դո՞ւնող Աւետարանը, 887 թուականէն Գրիստոսի, Ձի, այլ վերնաթիղի Խիթթարեան Միտրանութեան հաւաքման Մլքէ Քաղաւհիի Աւետարանը՝ 862 թուականէն Գրիստոսի: Իսկ Լազարեան Աւետարանը ներկայիս ԱՆՁԱՌԴ գրչադիր մըն է, որուն համար երբեք չենք կրնար բան զգրթային զեղանկարչութեան յուշարձան:

Բոյրնովին առարկելի է Փղոսկրեայ Աւետարանին վերջի շորմ մանրանկարներուն յերկու թերթի մասին նշանակուած Ձ դարը, երբ առ այդ ոչ մէկ ապացոյց ներկայացուած եւ ընդունուած է ցարգ: Այդ շորմ մանրանկարները աւելի հին չեն քան Փ դար, եւ հաւանաբար ձեռագրական մանրանկարներ իսկ չեն:

Տիկին Դուռնովոյ կը կարծէ. «Եթէ չըզաշուենք դժմանկարները, ապա աշխարհիկ թովանդակութեան առաջին մանրանկարը 851 թ. Աւարայրի ճակատամարտի նկարն է 1482 թ. Շորակնդուրմ (էջ 11): Ձարմանիկի ք նման հրդակցութիւն որեւէ մէկէ՝ որ թէկուս որոշ չափով զբաղուած է հայկական մանրանկարչութեամբ: Նախ անմիկնելի է թէ ինչո՞ւ Աւարայրի ճակատամարտը ներկայացնող մանրանկար մը Եւս-

րակնոցէ մը առնուած «աշխարհիկ» մանրանկար մը կը նկատուի, իսկ օրինակ Երեք Մանկանց Կիդմար «աշխարհիկ» չի նկատուի: Ո՛չ ալ կարելի է ըմբռնել թէ զոյմանկարները աշխարհիկ մանրանկարներ չեն՝ երբ անոնք այնքա՞ն «աշխարհիկ» կերպով ներկայացուած են վերնաթիղի Միթթարեանց ծանօթ Այրիանուզդուրյ Աւետարանին (1007 թ.) նման Աւետարաններու մէջ: Արդեօք բացարձակապէս «աշխարհիկ» եւ ՈՁ զոյմանկարը մանրանկարներ չե՞ն Երեւանի Մատենադարանին մեծարժէք Հաղաթի Աւետարանին սկիզբի խորաններուն կից զանազան աշխարհիկ մանրանկարները: Հապա Մարդիկ Պիժմիկի «Դատաստանի» մանրանկարը (1331 թ.), որ Լեւոն Դ դատաստանի նստած է: Կամ Նոր Ջուղայի 1330 թուականէն Գրիստոսի Աւետարանը, որ աշխարհիկ ընտանեկան մանրանկարներ ունի: Վերնաթիղի Միթթարեանց վարք Աղեքսանդրին, աւա՞ղ այնքան վառարարին կըտրուած, աքանչիկ դորմ մըն է հայկական «աշխարհիկ» մանրանկարչութեան՝ ժն դարու սկիզբներէն: Անապակցոյ դատակար եւ մեր մանրանկարչութեան ԼԱԻ ծանօթութիւն յունեցող տարներու այս յախտից պիժմիկները Տգիտօրէն ըտեւած նրման բան մը որբարբել անհուծօրէն անչի զժուար է անխոճեմ ըտեւէլէն: Տիկին Դուռնովոյ կ'աւելցնէ՝ «Բովանդակութեամբ աշխարհիկ նկարազարդ ձեռագրերու հանդէս են գալիս միայն ժն դարից սկսած եւ ընդհանրապէս նրանց բանալը մեծ չէ» (էջ 11): Ինչ ըսկ կ'ուզէ «Հանդէս են գալիս բանալով Այրիքն ժն դարէն առաջուաններ մեղի չե՞ն հասած, թէ՛ ժն դարէն առաջ դոյմութիւն չեն առնեցած: Մակայն ինչ ալ ըլլայ, ան երկու հասկացողութեամբ ալ կը սխալի բացարձակապէս:

Մարայն Տիկին Դուռնովոյն ինքզինք իսկ հակասած պիտի ըլլայ, եթէ դարաշրջան մը նշանակում ըլլար հետեւեալ ըսածին: «Որեւէ անապառն պատկերիլիս նկարիչները երբմի նրա մէջ մուծում էին որոշ երեւոյթներ եւ առարկաներ՝ դրանք վերցնելով մամանակակից, իրենց շրջապատող կեանքից ու կենցաղից, ինքնանկարներ, պատուիրաններ եւ նկարներ, հազուադեպ, կենցաղային իրեր՝ կահկարասի-ամա-

նեղէն, գրեմական պիտոյքներ, երաժշտական գործիքներ եւ այլն» (էջ 12)։ Ուրեմն նոյնիսկ մեր գիտնական մանրանկարներուն մէջ կը գտնենք «աշխարհիկ» նիւթեր։ Մենք հոս պիտի ուզէինք ըսել նաեւ որ մեր գեղութեան մանրանկարներուն մէջ յաճախ կը գտնենք «աշխարհիկ» մանրանկարներ, այսինքն գեղութեան պիտուածի մը «աշխարհիկ» պատկերացումով։

Երբ այսօր մեր մանրանկարչութեան մէջ ո՛չ մէկ տեսակ կայ ասորական մանրանկարչութեան, շատ զարմանալի կը գտնենք որ Տիկին Գուռնուհի, որուն մեծ ծանօթութիւն կը վերագրուի Հայկական մանրանկարչութեան, ընէ Հեռանկալին նման անհիմն երբակացութիւն։ Ճիշտանէական նոր պաշտամունքի հիմունքները Հայաստանն ընդունել էր Ասորիքէց, հետեւաբար բնական է, որ ասորական գեղանկարչութիւնն է պատկերագրական օրինակներ է տուելը։ Սակայն յաւանք էր որ յարգելի Հանգուցեալ առկինը դիտարար թէ քրիստոնէութիւնը «ասորական» պաշտամունքը մը չէր, որուն պատճառաւ Հայաստան ստիպուէր «ասորական» գեղանկարչութիւնն ընդունել։ Առաւետադրութեան ծանօթ չէ «ասորական» գեղանկարչութեան պատկերագրական օրինակները քրիստոնէութեան սկզբնական շրջանին, դռնէ մինչեւ 586 թուական Քրիստոսի՝ երբ գրուած կը նկատուի Ռաբուլայի Աւետարանը, որուն մանրանկարչութեան «ասորական» ըլլալուն մասին դեռ կարելի է կասկածել։ Սակայն առկինը կ'աճապարէ ինքզինքը հակասել անմիջապէս, ըսելով. «մայր րուն Ասորիքում դեռ եւս չկար որդալի մեւաւորում պատկերագրութիւն, եւ, դրանից բացի, արդէն քրիստոնէութիւն ընդունած ուրիշ երկիրներ եւս, ինչպէս Պաղեստինը, Հռոմը, Եգիպտոսը, կարող էին իսկ իրենց օրինակները» (էջ 12)։ Սակայն Հայաստան ծանօթ էր Քրիստոնէութեան նոյնիսկ Ա. դարին, ինչպէս Պաղեստինը, Հռոմը, Եգիպտոսը, Ուրեմն ի՞նչ պատճառ կը թելադրէ առկինը խորհելու որ Պաղեստինը, Հռոմը, Եգիպտոսը կրնային քրիստոնէական գեղանկարչութիւնն ունենալ, իսկ Հայաստան չէր կրնար ունենալ։ Ցաւաւոր է կը գտնենք Հայ գեղարուեստական կաթողութեան այս ասորագնահատումը։ Ին-

չո՞ւ առկինը կը պնդէ որ «Հայաստանը բնական շուտ դուրս գայ սեփական պատկերագրութիւն ստեղծելու մայրուղի՝ մասամբ պատգործելով ուրիշ երկիրների փորձը» (էջ 12)։ Տարաբոյս չկայ որ Հայկական մշակոյթին եւ Հայկական գեղարուեստին յետագիւ ծանօթ մէկը նման արտաոյց եւ նպատակացուցիչ կարծիք պիտի չյայտնէր Հայկական գեղանկարչութեան մասին։ Վերջապէս երբ Հայերը ունին ՌԱՃԱՐՁԱ-ԿԱՊԵՆ ինքնուրոյն լեզու, այբուբէն, ճարտարապետութիւն եւայլն, ի՞նչ պատճառ կրնայ ունենալ Տիկին Գուռնուհի որ Հայերը սկիզբէն իսկ չունենային քրիստոնէական գեղանկարչութիւնն։ Տիկինը կ'ընո՞յ նոյն իսկ դոյզն գաղափար մը առաջ մեզի թէ ի՞նչ էր «ուրիշ երկիրների փորձը» որոնց ազդեցութիւնը իրր թէ պատճառ եղած է որ Հայաստանն «բնական» շուտ դուրս գայ սեփական պատկերագրութիւն ստեղծելու մայրուղին։

Տիկինին յաջորդ առիթը, բնական տեղ, կա՛մ Քարգմանութեան պատճառաւ եւ կա՛մ թէ առկինը անորոշ մաքրէն տուն արուած են եւ դժուար է գաղափար մը կազմել թէ ի՞նչ ըսել կ'ազդուի։

Մեզի այնպէս կը թուի որ առկինը կը հաւատայ թէ Հայկական «մանրանկարչական» գեղանկարչութիւնը շատ որոշակիօրէն ըմբռնուած է երկու հիմնական ուղղութիւնների, որոնցից իւրաքանչիւրը պայմանաւորուած է սոցիալական այն միջավայրով, որտեղ մեւաւորուել եւ զարգանում էին ներքին, Կարելի է նշել այդ երկու ուղղութիւններից մի քանի յուշարձաններ, որոնք թէեւ նկարագրագրան ժամանակով մօտ են իրար, բայց շատ որոշակիօրէն կրոււմ են այդ տարբերիչ գծերը։ Այդպիսի իրար հակադիր ձեւագրեր են՝ 986 թ. Աւետարանը եւ 989 թ. Էջմիածնի Աւետարանը, 1038 թ. Աւետարանը եւ ԺԱ դարակէսի Մողնու Աւետարանը, 1224 թ. Աւետարանը եւ 1232 թ. Թարգմանյաց Աւետարանը, ինչպէս նաեւ 1332 թ. Աւետարանը՝ Վանի, աւելի ճիշդ՝ Կասպուրականի, դարոցից եւ 1328 թ. Թորոս Տարոնացու Աւետարանը Գլաճորից։ Ուղղութիւններից մէկի բնորոշ գծեր են՝ լակոնականութիւնն ... առանց ոսկու դրածութեան ... համեմատաբար էժան եւ

մատչելի չեմքերի օգտագործում և Այսպիսի մանրանկարներ ստեղծող նկարիչներ զեղա-
նկարչական վարպետութեան երկարատև
դասեր յեռ տուել (էջ 18) :

Տիկինը կը շարունակէ ըսելով. «Այլ
կերպ են ստեղծումք էլժիսանք Աւետարանը,
Մոզնու Աւետարանը, կիլիկեան ձեռագրե-
րը և նրանց նման չքեղ այլ ձեռագրեր ...
(որոնք ի մէջ այլոց ունին յատկանիշներ)
... ոսկին և կառարման բազմաշերտ պա-
տազային եզրանակը: Այս ամէնը կարող էր
մատչելի լինել միայն այն նկարիչին, որը
Հնուստ վարպետներին զեկամարութեան տակ
անցել է միջնադարեան երկարամեայ ժակա-
զմիական զարաց որեւէ մեծ վանքի նկար-
չական արհեստանոցում» :

«Այսպէս նկարազարդւած ձեռագրերի
պատուիրատուները լինում էին իշխող աշ-
խարհիկ և հոգևոր դասերի ներկայացու-
ցիչներ, որոնք այլ միայն կարող էին վճարել
թանկարժէք չեմքերի գինը, վարձարել
վարպետների բարձր գնահատուող աշխա-
տանքը, որ երկար ժամանակ էր պահան-
ջում, այլ և կարող էին հոգալ այլադի-
վարպետներ պատրաստելու ծախսերը» (էջ
13) :

Ուրեմն արկնով բաժնը խոսցնելով կը
հասկնիր այն կարգադրութեան որ «ոսկի-
ով», «չքեղ» «զէմքերի մանրակրկիտ մշա-
կում», «բազմաշերտ պատազային եզ-
րան ունեցող մանրանկարեալ աւետարան-
ները (կամ ձեռագրերը) են միայն այն
նկարիչին գործերը, զոր Հնուստ վարպետնե-
րի զեկամարութեան տակ անցել է միջնա-
դարեան երկարամեայ տեղափոխական զբո-
րոց որեւէ մեծ վանքի նկարչական արհես-
տանոցում» : Իսկ «բազմաշերտութիւն» որ-
դիւրող մանրանկարիչները, որոնք «ստան-
դար» դարձանութեան, «համեմատաբար
էժան և մատչելի չեմքերի օգտագործում»,
զգոյններ շատ «սահմանափակ ընտրութիւն»
ցոյց կու տան, «այսպիսի մանրանկարներ
ստեղծող նկարիչներ զեկամարչական վար-
պետութեան երկարատև դասեր լին տուել:
Հաստատար նրանց շատ բան մատչելի և
ծանօթ չի եղել» :

Ըս. տակիւ կը Հրատարակուի Հայաստա-
նի մէջ Հայկական մանրանկարչութեան նը-
ւիրուած հաստորի մը էջերուն վրայ ... և

բն լեզունըով, Ի՞նչ արտառոց չափանիշ
Հայ մանրանկարիչները դասաւորելու հա-
մար :

Դժբախտաբար արդէն երկարած զբախ-
տական ուսումնական թոյլ լին տար ապա-
ցոյցներով ժխտելու համար տիկնոջ ըսա-
ծը, թող որ կարէք իսկ չկալ բազմադի-
վարպով և բազմաթիւ ապացոյցներով ջրել
բուսածը : Տիկնոջ տուեալներով, օրինակ
Մոզնու Աւետարանը աւելի «ակադեմական»
վարպետի գործ է քան թէ Հաղբատի Աւետա-
րանը : Արդե՞ծ «Վենետիկի Միխիթարեան»
հուսաժամ Աբրահամապուլոյ (1007 թ.)
Աւետարանը կարելի է որեւէ կիլիկեան ման-
րանկարեալ դրչադէ պակաս արուեստով
կամ «ակադեմական» կարողութեամբ ման-
րանկարուած ձեւել :

Սակայն ա՛յ տեւի սննդունելի է Տիկին
Դուռնովոյի Հայ մանրանկարչութեան մատ-
ցածին, բունադատիկ և անիրական զբաժ-
նումէն յետոյ՝ «տնոր վերադարձը որ իր
բաժանամբ մանրանկարները զատակար-
գային բարձր և ստորին խաւերու արտադ-
րութիւններ են : Ասկա անհիմն տեսութիւն
մըն է :

Շատ են կէտերը որոնց մասին կարելի է
լրջօրէն տարակիւ : Արդէն ցոյց տուիք թէ
Հիմնական ի՞նչ բժրունումներով Տիկին
Դուռնովոյն ժողցած է Հայ մանրանկար-
չութեան՝ զայն արժէքաւորելու համար :
Հայագիտութեան պակաս, Հայ մշակոյթի
մասին Հիմնական անձնութիւն, դե-
զարուստի մասին նախնական բժրունում
և այլն կենսական պատճառներ են որ տիկի-
նը չէ բժրանք Հայկական մանրանկարչու-
թեան արժէքաւոր տուեալները, և անոր
հոգին :

Օրինակ, Հայագիտութեան պակասը ի-
րեն արգելէ Հանդիսացած է Տիւրքիզէնի
համարարանին Աւետարանին յիշատակա-
րանի կեղծ ըլլալը դիտանալու, և ցաւալի-
քէն զայն նկատած է 1113 թուականէն Քը-
րիտաոսի մանրանկարեալ Աւետարան մը :
Այս բուրբովին անճիշդ յիշատակարանին
թուականով տիկինը Կիլիկիոյ մանրանկար-
չութեան մասին բրած է շատ սխալ եղբայր-
չութիւններ : Տիւրքիզէնի Աւետարանը հա-
զիւ թ՞ք դարու գործ կարելի է նկատել և
անսարակոյս Միւնիք պատրաստուած է և

ն'է թէ Կիլիկիայ Կիլիկեան մանրանկարչու-
թիւնը ժԲ դարու երրորդ քառորդէն վերջ
սաղմնաւորուեցաւ:

Էջ 18, Ներածութեան վերջաւորութեան
տիկինը դարձեալ կ'ընէ շատ զարմանալի եւ
բացարձակապէս անճիշդ տեսութիւն մը, ը-
սելով. «ԺՁ դարից մեզ Հասած ձեռագրերը
սովորաբար Հարուստ չեն մանրանկարնե-
րով»: Կ'երեւի թէ տիկինը լուր իսկ չունի
այդ ժամանակուան Հայկական մանրանկար-
եալ խոշոր դրօժերէն: Օրինակ, Վարչ Ա-
ղեքսանդրի իմ Հաւաքման օրինակը 1536-
էն, մանրանկարեալ Գրիգորիս Աղթամար-
ցիէ (1536էն Նրուստաղէմի օրինակը մասամբ
մանրանկարեալ)։ Մանչէսթըր (Անգլիա)
Ռալլանտ մատենադարանի օրինակը 1544-
էն, մանրանկարեալ Աբաբարիա Գնունեցիէ.
1535էն Յովսէփի Սեբաստացիի մանրա-
նկարածը (Պերլինի Աբգունի մատենադա-
րանը)։ Սակայն մեզի Հասած են Հարիւրա-
ւոր ձեռագիրներ ժՁ դարէն, մեծազան մա-
սամբ բազմաթիւ մանրանկարներով եւ ոչ
թէ, «բաճախ նրանք զարդարուած են միայն
խորաններով եւ բաժանազարդերով» եւ ոչ
ալ ճիշդ է թէ «բաճախան միօրինակ են ի-
րենց ոճով, որ մեծ մասամբ զբաֆիկական
է՝ ծածկուած մէկ կամ երկու գոյնի ներ-
կայ» (էջ 18)։

Տիկին Դուռնովոյ կը խօսի զայսպէս
կոչուած էրզրումի դպրոց՝ մը մասին որ
զարմանք կը պատճառէ, եւ կ'աւելցնէ. «Որի
Հետ կապուած է յիշեալ ժամանակաշրջանի
Հայկական ձեռագրական գեղանկարչու-
թեան ամենապահանջը նկարիչներին մէկի՝
Յակոբ Զուղայեցու օտոգործարարութիւնը»
(էջ 18)։ Սակայն Յակոբ Զուղայեցի աշա-
կերտն էր Զաքարիա եպիսկոպոս Ամեցի (Գը-
նունեցի) մանրանկարիչին։ Յակոբի սկզբ-
նական մանրանկարները որոշ կերպով ժա-
մանակուան Վանայ դպրոցին ազդեցութեան
տակ են։ Ժի դարուն սկիզբէն իր դրօժերը
ծանրաբեմուած են խմբամար։ Զինքը չէ
կարելի «չիշտալ Ժաթանակալը» չանի Հա-
րկական ձեռագրական գեղանկարչութեան
ամենապահանջը նկարիչներին մէկը Հա-
մարել։ Յակոբ Զուղայեցի ինքնատիպ ը-
լալու ապագանը չունի, վարպետ մանրանկա-
րիչ ու ծաղկող մըն է միայն, Հեռու Համե-
նականաւորը կոչուելէ։

Հայերէն ներածութեան կը յաջորդէ ուս-
ուերէն եւ Ֆրանսերէն լատալարան (Դրամբ-
եանի) եւ ներածութիւն (Դուռնովոյ)։ Աս-
կէ վերջ կը տրուին մանրանկարները։

Մանրանկարները Հարազատ արտահա-
նութիւններ չեն ուղղակի ձեռագիրներէն
լատալարչութեամբ արտահանուած, այլ
տպագրութիւնը պատարասուած է արդի
մանրանկարիչներէ եւ ձեռքով Հանուած
պատճեններէ։ Մանրանկարիչներու ցանկը
կը տրուի Հասարակ վերջը։ Ուրեմն ընկան
է որ մանր տարբերութիւններ ըլլան այս
մանրանկարներուն եւ նախորդ Հրատարա-
կութեան մանրամասնութեանց մէջ։ Սա-
կայն չենք դիտեր ինչո՞ւ Համար այս եւ նա-
խորդ Հրատարակութեանց մէջ մանրանկար-
ներուն չափազանքութիւնները կը տարբերիմ։

Զարմացուցիչ անակնկալ մըն է թիւ 8
մանրանկարը, որ Հրատարակուած է Փա-
րիզի Հրատարակութեան (էջ 46) Խանդի-
պակաց կերպով։

Էջ 201-ու կը սկսին «Նկարների Բացառա-
թիւններ», այսինքն Հաւ Հրատարակ-
ուած մանրանկարներուն ձեռագիրներուն
մասին դիտողութիւններ։ Այս մասը կա-
տարուած կ'երեւի Տիկին Դուռնովոյէն։

Ստանդով Փղոսկրեայ կողքով Աւետարա-
նին մասին, տիկինը կ'ենթադրէ որ ձեռագ-
րին լաւ ծանօթ վերջին չորս մանրանկար-
ները Զէ դարէն ըլլան, ինչ որ մեզ անհա-
ւանական կը դնեն։ Վենետիկի Միսթրա-
եան Հաւարածոյի Միւթ Թաղուհիին Աւե-
տարանը 902 թուականէն կը նկատէ, մինչ
ուն 902 թուականէն է։ Ու այս երկու սխալ
տուեաններով կ'ընէ եզրակացութիւններ՝
որոնք Հիմքէ դուրկ կը նկատեն։

Ստանդով թիւ 6 նկարին մասին, որ պա-
տարիկ մըն է (Մատենադարանի թիւ
9430ա), տիկինը կ'ըսէ որ «8րդ դարի
խորհրդանշում է Գրիստոսի գիրքի մասին լու-
րայի ծածկը» (էջ 202)։ Սակայն այս խո-
րանը, որ մենք Փղոսկրեայ կողքով Աւետա-
րանին մէջ ալ կը գտնենք, նման բան մը չէ
ներկայացուցած եւ Հոս ալ չի ներկայա-
ցնէ։ Ստորագրովի բնութարանը մը
(«արբարան») կարծած է նոյն պատկերա-
դրութիւնը։ Իրականին մէջ անոր Հնագոյն
մեւր կը գտնենք Բոմբէյի (Իտալիա) աւե-
րակներուն մէջ գտնուած Թան մը որմնանը-

կարին մէջ, հեթանոսական շրջանէ: Այս օրմանկարը այժմ կարելի է տեսնել Նիւ Եորքի Մէթրոփոլիտէն Թանգարանին մէջ: Ուրեմն ճարտարապետական հաճելի օճ մըն է որ քրիստոնէութենէն առաջ գոյութիւն ունէր, եւ որ դործածուեցաւ քրիստոնէական մանրանկարչութեան մէջ: Ուրեմն ո՛չ զարբարանք, ո՛չ ամբարտանք եւ ո՛չ ալ «Քրիստոսի պերկամանին վրայի ծածկ» է այս խորանը: Տիկին Դուռնովոյի զուցէ ծանօթ չէր որ Քրիստոսի պերկամանը «ժայռի մէջ փորուած էր» (Մարկոս, ԺԶ 46):

Մոնոն Աւետարանին մասին՝ պէտք է վերագրել ԺԱ դարի կէսին» (էջ 202): Ետառակէ հուանարար ԺԲ դարու դործ մըն է իր շարագրութեամբ, զուցէ եւ քիչ մը աւելի ուշ: Զարմանալիօրէն Հաղատի (1221 թ.) Աւետարանին արուեստին, Քէնեռ աւելի դասական, ազդակցութիւն ցոյց կու տայ: Մանրանկար թիւ 12-ը տանուած թիւ 311 ձեռագիր Աւետարանին, նշանակուած է 1066 թուէն Քրիստոսի: Զարմանալիօրէն անհաւանական կը թուի այդ թուակնէն ըլլալը: Պէտք է լուս քննել տեսնելու համար որ աւելի ուշ ժամանակի յաւելում ըլլայ:

Մանրանկարներ թիւ 14, 15 եւ 16 տանուած են Մատենադարանի թիւ 2877 Աւետարանին եւ նշանակուած ԺԲ դարի առաջին կէս: Թիւ 14-ը խորան մըն է, որոշապէս Հաղատի Աւետարանին արուեստով, որով մենք աւելի հաւանական կը գտնենք այս ձեռագիրին՝ ԺԳ դարու վերջերուն դործ ըլլալը: Գալով տիկնոջ «Հատարական» մարդասիրտուն՝ Հաղատի Աւետարանին (1211 թ.) «դասակարգային» ըլլալուն մասին, գտնենք, միջավայրի տուրք ըլլալէ աւելի բան մը չենք նկատեր: Թարգմանչաց Աւետարանի (1232) մասին ըսուածները եւս տնիմաստ կը գտնենք, որովհետեւ Տիկին Դուռնովոյի ըսածին պէս՝ «Այս ձեռագիրը, որ Մոնոններէ կողմէջ Հայաստանը նուաճելու մղձաւանջային տարիներին գրուած ձեռագիրներէ մէկն» (էջ 205ա) Զէ. Տիկին Դուռնովոն պէտք էր դիտար որ «Մոնոններէ իշխանութիւնը Հայաստանի եւ Վերահասանի վրայ ... առաջին շրջանում, ըսկասծ 1236 թ. մինչեւ 1256 թ. ...» (ԳՅԱԽԱԿԱՆ ՏԵՄԱՍԻԻԻՆ ՀԱՅ ԺԱՊԱՊՈՂԻ ՊԱՄԱՆԱՔԵՐԱՆ: Յակոբ Մանանդեան, Գ. Հատոր, էջ

244): Ուրեմն ի՛նչ «մղձաւանջ», ի՛նչ «բողոք», ի՛նչ «պայքար»...

Յոսելով թիւ 2 մանրանկարի մասին (Մատենադարանի թիւ 7737), ԺԲ դարու երկրորդ կէս նշանակուած է: Այդ չէ խնդիրը, ռաւային հոռ ալ ենթադրութիւններ կը կատարուին, որոնք կը հիմնուին «կրիկեան ձեռագիր» 1113 թ. Աւետարանին, որ պահուած է Տիւրինդենի Համալսարանում (թիւ 893)» (էջ 205ա), որ ինչպէս ըսինք մ'չ 1113էն է եւ ո՛չ ալ կրիկեան գրուած:

Էջ 205բ. Տիկին Դուռնովոն գրելիս մը նշելով որ է Թորոս Ռոսլինի: Այսպէս տեսակ մը մաքրուած պատրաստութիւն է, արպէսդի կարելի ըլլալ անտարապիր մանրանկարչութեամբ Երեւանի Մատենադարանին խնդր մը մանրանկարչաւ ձեռագիրները Թորոս Ռոսլինի պործ նկատել: Որտ ցանկութիւն մը կայ Երեւանի մէջ մանրանկարչութեամբ զարդոյններու կողմէ՝ Մատենադարանին մէջ Թորոս Ռոսլինի կողմէ մանրանկարչաւ ձեռագիրներ շտեմնելու: Ճաշալի է որ գոնէ հատ մը չկայ հոն՝ որով որտեք ու մաքր հանդարտին: Սակայն անտարապիր զօրով ձեռագիրներու մանրանկարներ չենք կրնար չեղած տեղէն օտոյնել: Հետաքրքրական է որ միայն Երուսաղէմի Սբ. Յակոբանց Հաւաքածոյին մէջ եւ Միացեալ Նահանգները կը գտնուին: Անկեղծօրէն չեմ հասկնար այս մեծ ցանկութիւնը Թորոս Ռոսլինի մը ունենալու՝ Երեւանի մէջ: Մաղթենք որ օր մը անհնկեալ կերպով տեսնանք ... ե իրենց հետ մենք ալ ապաստինք ռոսլինեան այս մարմալէն:

Թորոս Ռոսլինի մանրանկարչական արուեստը բառին բուն նշանակութեամբ Խայկական մանրանկարչական արուեստ չէ, եւ եթէ չգտնուէին Հայ գրչութեանց մէջ, դժուար թէ Հայ մանրանկարչի դործ նկատուէին: Նոյն ատեն, այդ ժամանակ եւրոպական մանրանկարչութիւնը այնքան ճոխութեամբ զարգացած էր, որ դժուար թէ Թորոս Ռոսլին իբր Եւրոպացի մեծատաղանթ եւ համալսարան մանրանկարիչ նկատուէր: Անտարապիր կարող, վարպետ եւ տաղանդաւոր մանրանկարիչ է Ռոսլին: Բայց հարազատ Հայ մանրանկարչութեան մանրանկարիչ չէ, եւ դժուար թէ իր որեւէ մէկ դործը փոխէ Երեւանի Մատենադար-

բանին ունեման Հաղարատի Աւետարանին (1211 թ.-) հետ:

Թորոս Ռոսլինի վերագրելի կ'ուզուի Հեթում Բ-ի Ճալոցյին մանրանկարները: Սա-կայն մանրանկարները որեւէ զործագրու-կան, արհեստի կիրառման նմանութիւն չունին Ռոսլինի ստորագրեալ ծանօթ գոր-ծերուն մանրանկարներուն հետ: Մինչ ար-ծուելիքը Ռոսլինի գլխագիծներուն յառ-կանին է, Հեթում Բ-ի Ճալոցյին մանրանը-կարէ: Կը նախընտրէ սովորական ելքա-պակամ չիքը: Ասոր նման յազմաթիւ յառ-կանէնք, հազուադէպ ծալքերու շարագրու-թեան, առաջնու կազմութեան եւայլն, Հե-թումի Ճալոցյին մանրանկարէն կը տար-բերեն Ռոսլինէն. վերջինը անկասկած աւե-լի հայունակ է եւ կը ախրապեալէ մանրա-մանուկեանց իրապաշտութեան մէջ: Հե-թումի Ճալոցյին մանրանկարէն կը նա-խընտրէ սեռաւորել:

Ռոսլինի վերագրուելի կ'ուզուի նաեւ թիւ 197 Աւետարանը, գրուած 1287ին: Այս ման-րանկարներն ալ իրենց յատկանիշներով բա-լորովին կը տարբերին Ռոսլինի մանրանը-կարներէն: Անոնք աւելի սերտ կապակցու-թիւն ունին Հեթում Բ-ի Ճալոցյին մանրա-նկարիչին հետ:

Թորոս Ռոսլինի վերագրուած է նաեւ Մատենադարանի թիւ 9422 Աւետարանը: Այս ալ չենք կրնար վերագրել Ռոսլինի, թէ-եւ Հեթումի Ճալոցյն եւ 1287ի Աւետարա-նէն աւելի վարպետութեամբ եւ հասունու-թեամբ արագրուած է: Նոյնիսկ հաւանա-կան է որ Հեթումի Ճալոցյին մանրանկարի-չին գործը ըլլայ այս թիւ 9422ը: Շահեկան է որ այս երեք մանրանկարեալ ձեռագիր-ներն ալ չունին մանրանկարիչին ստորա-գրութիւնը, մինչ Ռոսլինի բոլոր գործերը, որոնք ծանօթ են, ունին Ռոսլինի ստորա-գրութիւնը:

Վերջապէս Ռոսլինի ձեռքէն կը նկատ-ուին Մատենադարանի թիւ 7651 Աւետարա-նին մանրանկարներէն ոմանք: Այս անթուա-կան ձեռագիրը, որուն ԺԳ դարի երկրորդ կէսին թուական տրուած է կամայականու-րէն, նոյնքան կատայականօրէն ալ ութ ման-րանկարիչներու զործ նկատուած է: Իրա-կանին մէջ միայն Սարգիս Պիծակի ստորա-գրութիւնը կը կրէ, օրինակ, Մատթէոսի մանրանկարը: Զեռագիրը աւարտած է Սար-

գիս Պիծակի կողմէ մանրանկարներուն մա-րողշացումէն վերջ, 1820ին: Թորոս Ռոսլի-նի կը վերագրուի Մատթէոսի խորանը (Մանրակար թիւ 51): Սեպտյն ասիկա ըստ մեզի աւելի աւանդաբար գործն է Հեթումի Ճալոցյին մանրանկարիչին եւ շերտաւորաբար մանրանկարիչի մը գործը ըլլալէ աւելի՝ փորձառու մանրանկարիչի մը յաջող մէկ գործը կ'երևի:

Մատենադարանի թիւ 7482 ձեռագիրը Աւետարան մըն է 1297ին գրուած, որուն մանրանկարները Գրիգոր Տաթևացիի զործ կը նկատուին, եւ որով ծաղկումը եւ ման-րանկարչութիւնը կը վերագրուի ԺԳ դարու վերջերսին: Գրուածէն մենք այնպէս տպա-ւորուեցանք որ Վնստանի փիլիսոփայ Գն-միմալիստ Գրիգոր Տաթևացիին, որ միա-ժամանակ եւ նկարիչ էր (էջ 209բ) Ու-րտանեցիի աշակերտ Գրիգոր Տաթևացին է: Ուրտանեցիի աշակերտ Տաթևացին ծնած է 1346ին, Երրեկա եկած 1372ին, 1373ի Զատ-կին Շրուտովմ կ'ըլլայ եւ նոյն տարին զարձնալ Երրեկա կու գայ, 1388ին Երզն-կայէն կը մեկնի եւ կը մեռնի 1410 Դեկտեմ-բեր 25ին (1390էն վերջ Տաթև գտնուած է): Սեպտյն ոչ մէկ տեղ մենք հանդիպած ենք Գրիգոր Տաթևացիի ծաղկող ու մանրանը-կարիչ ըլլալուն, բան մը՝ որ անհասանալի-կան կը նկատենք, քանի որ իր դրած մեզի ծա-նօթ Աւետարանները իմէ չէ ծաղկած եւ կա-րելուարժէքը՝ 1374ին Երզնկա տաւարածը՝ ծաղկուած եւ մանրանկարուած է Խաչա-տուր Կեռարացիէ (Ոսկեկաղմ Աւետարան, այժմ Եջմիածնի նոր հաւաքման մէջ): Եթէ իրապէս կը լիւրսի Մատենադարանի թիւ 7482ին մէջ որ Գրիգոր Տաթևացի ծաղկած ու մանրանկարած է այս Աւետարանը, այն ատեն Ուրտանեցիի աշակերտ Գրիգոր Տաթե-ւացիէն զատ ուրիշ Գրիգոր Տաթևացի մըն ալ զոյուրթին ունեցած ըլլալու է: Գալով թիւ 7482ի մանրանկարներուն, անոնք ու-նին ԺԳ դարու ոճ եւ մեծ առնչութիւն կը տեսնենք Հաղարատի գլուխ-գործոց Աւետա-րանին (1211 թուական) մանրանկարներուն հետ եւ զանոնք ԺԳ դարու վերջի, այսինքն գրչութեան մամանակակից գործ կը նկա-տենք: Դարձեալ Հաղարատի ոճին ազդեցու-թեամբ մանրանկարուած է Մատենադարանի թիւ 6305ը, որ ԺԴ-ԺԵ դար նշանակուած է, մինչ, ըստ մեզի, այս ալ ԺԳ դարու վեր-

ըի կամ ժ՞ի դարու սկիզբի գործ է :

Դրամբան կը գրէ բացատրութիւնը Մասնադարանի թիւ 9891 Անգղաբանին, որ մանրանկարուած է Յակոբ Զուղայեցի 1585ին եւ կ'ըսէ որ Վեպկոր Զուղայեցի վերջին Հայ խոշոր մանրանկարիչն Պա (19212ա) : Ասիկա ինքնին աղաղակող անձը-գութիւն մըն է : Նման կամայական եւ բոլորովին սխալ բան մը, այն ալ Վեպկոր-կաւոր վճռակամութեամբ ըսուած, առնուազն մեր մանրանկարչութեան անծանօթութիւն կը հաստատէ : Դրամբան կ'ըսէ նաեւ որ Վեպկոր ... սովորել է Վանում Նըկարի : Զաքարիա Աւանդու ժող (էջ 212ա) : Գանի մը անձնութիւններ կան հոս : Զաքարիա Աւանցի, որմէ բազմաթիւ ձեռագիրներ ծանօթ են ինծի, աշխատած է Աւանց գիւղը, որով Յակոբ կամ որեւէ ուրիշ մէկը չէր կրնար Զաքարիա Աւանցի ժող ըսողորէն Վանում : Սակայն Յակոբ Զուղայեցի երբեք չէ աշակերտած Զաքարիա Աւանցիի, այլ աշակերտած է Զաքարիա Լմնցիի ժող, որ նոյնինքն Գնունցիին է : Զաքարիա Աւանցի երբեք նախնադու չէ հրամ, ամուսնացած էր եւ զաւակներու տէր, մինչ Յակոբ Զուղայեցի իր ուսուցչի չա-մար կ'ըսէ : Ձեռուցիչն իմ քաջ եւ բարու-նի ... Զաքարիա եպիսկոպոսն՝ որ է Լմնցին :

Հատորը կ'աւարտի առեւերէն եւ Փրանսերէն բացատրականներով :

Բնական է ըսելիք չունիք Հայկական մանրանկարչութիւնը ներկայացնելու այս մեծ եւ բուռն փափաքին համար, որ վերջին տարիներս մեր մէջ կ'երևի : Սակայն կը խորհիմք որ երբ իւրաքանչիւր Հրատարակութիւն սահմանափակուած է լոկ իր մատենադարանին մանրանկարները արտահանելով քիչ կամ շատ Հարազատութեամբ, լաւ կ'ըլլայ որ Հրատարակիչները բաւականաճան լոկ իրենց արտահանած ձեռագիրները առարկայօրէն ներկայացնելով, եւ ոչ թէ զանազան եւ զարմանազան մարզանքներ ընելով՝ ի Հեռուս Հայ մանրանկարչութեան : Զեռագիրներուն Հարազատ կերպով ներկայացուին իսկ բաւական չուրջ եւ մեծ աշխատանք է : Առանց աւելորդ գաղաղարաններու, ճերմակահանրու, բացատրականներու, Հայկական մանրանկարչութեան այս պատկերազիրքը-

րը սքանչելի եւ մնայուն գործեր են, եւ պէտք է խնամք տանել որ այդպէս ալ ըլլան լոկ :

Բնական է որ կարելի է պատկերազիրքէն անցաւ Հրատարակել Հայկական մանրանկարչութեան մասին յօդուածներ, ուսումնասիրութիւններ, տեսութիւններ եւ դիրքեր : Որոնց սակայն զննադատութիւնը ոչինչով կը վնասէ միայն մանրանկարով պատկերազիրքերու : Իսկ այժմու եղածին պէս, եթէ զննադատութիւնները Հիմնական են եւ իրաւացի, պատկերազիրքը ինքնին, որ Հրատարակութեան ամենամախալից մասն է, կը տուէ իբր պարունակութեամբ վիճելի գործ մը :

Հայկական մանրանկարչութիւնը իբր ինքնուրոյն ուսումնասիրական ճիւղ դեռ իր սկզբնական, սաղմնային վիճակին մէջ է : Յիշատակարաններու մէջ յիշուած ոչ մէկը ու դէպքեր մշակելով՝ Հայկական մանրանկարչութեան պատմութիւն չէ կարելի գըրել, եւ ոչ ալ մանրանկարի մը կամ անոր մէկ մասնիկին Հեռուոր կամ ժողուոր կապակցութիւնը կը բաւէ որ մենք, յաճախ ծիծաղելի եւ անընդունելի տեսութեանց մարզանքներ ընենք ի դին Հայկական մանրանկարչութեան : Տիրտորէն ճեմ Հեղինակութիւններէ առաջիկ սխալ վերագրումներ եւ վճիռներ արուած են Հայկական մանրանկարչութեան մասին շատ Հեղինակութեամբ : Սակայն անոնք այժմ ճշգրի եւ ուղղել Հրատարական աշխատանքի եւ միջոցներու կը կարօտի :

Պէտք է դրել Հայկական մանրանկարչութեան մասին, նախ ասուելք ձեռագիրներն ու մանրանկարները, զանոնք բացարձակապէս եւ ազատութեամբ Հարազատ նկատելու համար ձեռագիրն : Պէտք է պատրաստուած նոր ուժեր յառաջ բերել, որոնք օտար արուեստներու շունչով չեն ազդուորուած, այլ միայն ունին արժանապատեան Ժանօթութիւն անոնց մասին : Մեծագոյն անհրաժեշտութիւն մըն է Հարազատորէն ճանչնալ Հայուն նկարազիրքը եւ Հայկական մշակութիւնը բազմաթիւ երեսներն ու երանդները : Սակայն ամենէն առաջ պէտք է շարունակել Հրատարակութիւնները Հայկական մանրանկարչութեան պատկերազիրքերուն :

Ծ. ՔԻՐՈՍԵԱՆ